

Procesul separării medicinei de filozofie are la bază considerarea obiectivă a fenomenelor naturale; mai precis, acest proces se sprijină pe cercetarea științific-cauzală a naturii. Delimitarea disciplinei medicale față de filozofie se datorește, după cum se știe, lui Hipocrate și a fost desăvârșită în școala medicală din Cos¹. Este cazul totuși să amintesc că domeniul teoretic și practic al medicinei nu a rămas definitiv delimitat și o dată pentru totdeauna, deoarece unii medici au continuat să îmbine teoria și practica profesională cu speculația filozofică². Separarea medicinei ca știință a fost deci posibilă prin apariția în primul rând a preocupării etiologice, care s-a manifestat nu numai la medici, dar și la unii dintre filozofii greci, în primul rând la atomiști. Cunoscuta afirmație a lui Leucip: „nici un lucru nu se ivește fără rost, ci toate (se ivesc) cu rațiune și din necesitate”, poate fi pusă la baza întregii teorii științifice grecești și moderne³.

Trebuie să admitem fără îndoială o înfrurire directă din partea filozofiei atomiste în ce privește dezvoltarea concepției cauzale în medicina hipocratică; acest fapt urmează să se sprijine însă pe textele colecției hipocratice. Este necesar să subliniem de la început că apariția preocupării etiologice în medicină, respectiv prezența considerațiilor cauzale în *Corpus Hippocraticum* (CH) nu trebuie privită ca rezultatul influenței unice din

¹ „Huius aulem (sc. Democriti) ut quidam crediderunt, discipulus Hippocrates Cos, primus ex omnibus memoria dignis a studio sapientiae disciplinam hanc separavit”. CML 18, 11 (Prohoem. 8). Celsus exprimă aici, într-o epocă mult mai târzie, o convingere veche, comună, asupra rolului de precursor al lui Hipocrate.

² Vezi Werner Jaeger, *Diokles von Karystos*, Berlin, 1938, p. 7: „nu ar fi nimic mai fals decât ideea că odată cu separarea medicinei experimentale, hipocratice, de filozofia naturală speculativă s-a închis o dată pentru totdeauna capitolul „medicina și filozofia” și s-a desăvârșit o separare autentică”. Cf. *Istoria filozofiei*, Buc., Ed. științifică, 1958, p. 65.

³ Οὐδὲν χρῆμα μάτην γίνεται, ἀλλὰ πάντα ἐκ λόγου τε καὶ ὅπ' ἀνάγκης (FV⁵ 67 B 2). Din punct de vedere filozofic, este de observat discriminarea ce se face în acest fragment între categoriile cauzalitate și necesitate.

partea filozofiei atomiste. Există de bună seamă premise pentru admiterea unui contact personal între Hipocrate și Democrit, fapt care nu putea rămâne fără consecințe asupra doctrinei medicale hipocratice. Noi sîntem obligați însă a căuta concomitent o filiație directă a concepției etiologice hipocratice în însuși obiectul disciplinei medicale. Tocmai acum, în plin secol al cincilea, răscolitor pe planul general al culturii, este indicat să admitem că medicina, desprinzîndu-se de explicația și practica mitic-empirică ține seama din ce în ce mai mult de necesitatea considerării cauzale în patologie. Medicul grec pregătit pe linia filozofică ajunge astfel pe calea cercetării iatrosofiste la postulatul etiologic în medicină. Acest medic este Hipocrate.

Studiul acestei duble filiații, bazat pe cercetarea textelor, adică pe o analiză filologică și filozofică privind preocuparea etiologică în *CH*, formează tema principală a lucrării de față.

Înainte de a trece la analiza textului, este indicat să considerăm pe scurt problema dezvoltării ideii de cauză pînă la Hipocrate. În ce privește eposul homeric, nu găsim încă exprimată nicăieri relația cauzală în forma ei pură, logică. Acest fapt este deosebit de interesant pentru cercetarea istoriei conceptului de cauză și merită să stăruim puțin asupra lui. Ne apare clară constatarea că întrebarea asupra „cauzelor” lucrurilor este dintr-un început, sub o formă sau alta proprie omului, primitivului ca și copilului. Cu timpul preocuparea cauzală începe să se dezvolte, făcînd parte din problematica așa numitului simț comun. Lărgirea conceptuală a categoriei de cauză este însă multă vreme împiedicată de religie, adică de prezența pseudoexplicației mitice, așa cum se întîmplă în epos. De la explicația religioasă asupra fenomenelor înconjurătoare și pînă la formularea logică a conceptului de cauză este tocmai distanța de la imaginație la rațiune sau de la mit la logos. În consecință problematica etiologică a eposului se află încă în stadiul primar, preconceptual, fapt care se constată din absența însăși a cuvîntului care exprimă noțiunea de cauză; pentru a reda această noțiune se folosește în mod semificativ în epos cuvîntul ἀρχή, *principium*¹.

Filozofii ionieni nu se situează prea departe de nivelul filozofic al eposului în ce privește cauzalitatea, deoarece diferitele lor soluții etiologice nu constituie decît o variantă a tezei „principiului” explicativ: ἀρχή. În explicația milesienilor, de pildă, se întrevide după cum știm, începutul exegezei științifice; faptul însuși că acești filozofi au cercetat, fie și în mod simplist, care este natura lucrurilor înseamnă un prim pas în dezvoltarea cercetării etiologice, deci a științei².

Prin sofistică și prin întregul efort al filozofiei grecești de a oferi o explicație raționalistă a fenomenelor înconjurătoare se pregătește în secolul

¹ În epos nu există cuvîntul αἰτία, cauză, dar întîlnim adjectivul αἰτιος, „vinovat” (II., 1, 153).

² Burnet, *Greek Philosophy*, I, p. 27: „The Milesians asked for the φύσις of all things”.

al V-lea, paralel cu criza religiei, apariția științei la greci. Devine astfel posibilă dezvoltarea izolată a disciplinelor științifice, inclusiv medicina, care se desprinde din ansamblul filozofiei (*sophia, sapientia*). Nu putem bineînțeles stărui prea mult asupra acestei probleme, dar vom aminti de rolul filozofului ionian emigrat la Atena, Anaxagoras, în promovarea cercetării cauzale. Prin sugestivul termen grec *θεωρία*, Anaxagoras înțelegea contemplarea naturii înconjurătoare „a soarelui, lunii și celelalte lucruri”, o contemplare activă, care ne amintește de mirarea științifică sau începutul filozofiei din dialogul platonice despre cunoaștere¹. Imputarea discriminatorie pe care o face Aristotel lui Anaxagoras, că a urmărit o explicație cauzală, dar nu una teleologică, este semnificativă pentru valoarea istorică a filozofului încă nelămuritului *νοῦς*².

În ce-l privește pe Democrit, acesta este după părerea noastră gânditorul care a delimitat întâia oară conceptul de cauză. Lui Democrit, iar nu lui Aristotel, i se datorește acest fapt fundamental în istoria logicii. Trebuie considerată ca o mare pierdere întâmplarea că opera vastă a filozofului atomist, rinduită pe tetralogii, asemenea celei platonice, și de a cărei lectură se bucura încă Galenos, nu s-a păstrat măcar în parte. Acea serie de lucrări fiziologice, de pildă, sau cercetări asupra „cauzelor” (*Αιτίαι*) ne-ar fi lămurit fără îndoială o parte din concepțiile lui Democrit în condiții mai bune decât este cazul astăzi. Se poate afirma că cercetarea cauzelor l-a preocupat în mod deosebit pe Democrit; prin acest filozof se trece de la considerarea categoriei largi a necesității la aceea a cauzalității logice³. După ce vom studia aspectele etiologiei în *CH*, vom reveni asupra lui Democrit, pentru a încerca o interpretare mai completă a cauzalității atomiste și mai ales pentru a desprinde eventualele corelații cu doctrina cauzalității medicale hipocratice.

Trecem acum la partea principală a studiului nostru și anume la cercetarea aspectelor problemei etiologice în *CH*; în acest scop vom recurge în primul rând la două dintre cele mai caracteristice scrieri ale colecției: *Despre aer, ape și locuri* și *Despre boala sfântă*, ambele socotite de unii filologi ca fiind datorite lui Hipocrate⁴. În aceste două scrieri cercetarea cauzelor decurge în strinsă legătură cu patologia și anume este prezentată în contrast cu explicația empiric-religioasă a producerii bolilor. Hipocrate adoptă poziția cercetării raționale a simptomelor prin folosirea observației medicale a bolnavului, care după cum se știe constituie o metodă fundamentală hipocratică. Cercetînd cu scrupulozitate — *ἀκριβεία* — semnele bolii, medicul va avea concomitent în vedere aflarea cauzelor care o produc. Pe de altă parte, prin căutarea unei explicații cauzale în patologie, medicul tinde la suprimarea în scop terapeutic a acestor cauze. În modul acesta

¹ F.V.5, 59, A. 4 și A. 19.

² Aristotel, *Par. an.* IV, 10687 a, 7 urm.

³ Legenda despre dorința vie de cunoaștere manifestată de către Democrit (Diog. Laertiu, IX, 36) corespunde probabil realității. Verosimilă pare ideea legăturii lui Democrit cu civilizația orientală. Vezi Zeller, *Philosophie der Griechen*, I, 2, p. 1064, urm. nota.

⁴ În studiul nostru nu ne vom referi la problema autenticității.

medicina hipocratică prezintă aspectul teoretic și procedural complet, de la observația clinică la terapia etiologică.

Cercetînd natura bolii numită „sfîntă”, Hipocrate spune : „Toate bolile sînt divine și toate sînt omenestii”¹. Acest loc se cuvine interpretat în sensul că bolile nu recunosc nici una din cauzele comune admise, nefiind nici de origine divină și nici omenească, ci exclusiv naturală. Acest fapt rezultă din analiza contextului și se confirmă prin locul analog aflat în scrierea *Despre aer, ape și locuri* : „Socot că asemenea boli sînt tot atît de divine ca și celelalte și că nici una nu este nici mai divină, nici mai omenească decît alta, ci toate sînt la fel și toate divine. Fiecare are o cauză și nici una nu se poate produce fără cauză”².

Cuprinsul locului citat și îndeosebi afirmația *cauzei obligatorii* în patologie ne amintește de concepția deja anunțată a atomistului Leucip : „Nici un lucru nu se ivește fără rost (zadarnic μίτην)”. Fără rost, aceasta nu înseamnă decît că boala se produce întotdeauna dintr-o pricină anumită, care nu ține nici de zei, nici de oameni, cum arată clar autorul scrierii *Despre aer, ape și locuri*. Mai constatăm din cercetarea textului acestei scrieri, ca și al scrierii *Despre boala sfîntă* (epilepsia), că explicația științifică se dispensează de motivele religioase. Autorul — după unii comun al celor două scrieri — exclude factorul transcendent din etiologie, respectiv intervenția divină, ceea ce subliniază încă odată procesul despărțirii disciplinei medicale de religie și de empirism. Afirmația conform căreia fiecare boală recunoaște o cauză și nici una nu se produce fără o cauză înseamnă enunțarea concepției etiologiei naturale în medicina greacă sau postulatul relației dintre *physis* și *aitia*, dintre natură și cauzalitate.

În continuarea primului fragment citat din scrierea *Despre boala sfîntă*, autorul își precizează încă mai clar poziția raționalistă, explicînd pe larg concepția etiologiei naturale. Numai lipsa de experiență a oamenilor și numai caracterul particular „miraculos” al bolii respective (epilepsia, *morbis sacer*), a făcut să i se acorde această denumire. În realitate boala nu are nimic deosebit și miraculos întrînsa, deși laicul este impresionat în fața acceselor dramatice ale bolii. Autorul scrierii *Despre boala sfîntă* a observat cu atenție desfășurarea simptomatică a acceselor epileptice. El enumeră o serie de superstiții comune în legătură cu boala sfîntă, bunăoară credința că cel care se culcă pe o piele de capră se îmbolnăvește de epilepsie. Aceste superstiții sînt respinse de Hipocrate, care demonstrează că tocmai existența unor astfel de opinii și folosirea unor anumite tratamente empirice dovedesc caracterul natural al bolii sfinte. Pentru a vindeca bolnavul de epilepsie unii s-au folosit de „expiții și descîntece” (καθαρμοί καὶ ἐπαοίδου), adică de procedee empirice, care nu au dat bineînțeles nici un rezultat³.

¹ Littre VI, p. 394 (*Despre boala sfîntă*).

² CMG I, 1 ; 74, 14—17 (Heiberg).

³ Prin „expiții” sau purificări (καθαρμοί) trebuie să înțelegem o serie de practici medicale empirice și religioase străvechi, pe care le cunoaștem din sursele epigrafice (Epidaur) și literare (Empedocle). Problema este expusă pe larg la Rohde, *Psyche* II°, p. 70 și în teoriile clasice ale religiei grecești (Otto, Nilsson, Kern). Observăm că există o teorie autentică despre καθαρμός medicală la greci, de aceeași importanță, cu teoria analogă istoric-literară.

În continuare, autorul scrierii mai arată că cei care folosesc asemenea mijloace verbale — și dietetice — nu fac altceva decât să dovedească modificarea bolii exclusiv prin mijloace naturale, iar nu prin procedee supranaturale. Căci dacă în urma tratamentului boala își modifică înfățișarea — μεταστάτα γίνεται — acest fapt nu se produce decât prin mijloace naturale, care se află la îndemîna omului, adică prin fizioterapie rațională. Deci și din punct de vedere al rezultatului terapeutic, cauza unei boli nu poate fi în legătură cu acțiunea divinității. Acest fapt este caracteristic pentru istoria științei medicale și poate fi numit postulatul etiologiei naturale. Ne amintim că într-o serie de alte scrieri aflate în *CH* etiologia naturală a bolilor este afirmată în defavoarea factorului întîmplător τύχη, care nu joacă un rol în geneza bolilor, decât pentru mentalitatea laică. Nu întîmplarea, soarta, ci priceperea medicului sau tehnica lui este aceea care domină activitatea diagnostică și terapeutică.

Aici este vorba de opoziția τέχνη-τύχη, care împreună cu problema generală τύχη în medicina și știința greacă comportă un studiu independent ¹.

Reținem că în cele două scrieri importante ale *CH* despre care am vorbit mai sus întîlnim aceeași concepție, exprimată aproape în aceiași termeni asupra originii naturale a bolilor, precum și aceeași poziție față de factorul divin religios. Aceasta nu constituie singura corespondență între cele două scrieri *Despre boala sfîntă* și *Despre aer, ape și locuri*, care a făcut pe filologi să afirme că ele se datoresc aceluiași autor, respectiv lui Hipocrate ².

Încă mai categoric este exprimat principiul logic al cauzalității într-o altă scriere a colecției, intitulată *Despre locuri la om* :

„Trebuie să tratăm cauza bolilor ; în cele produse prin fluxiune — ἀπὸ τῶν ροῶν — trebuie să înlăturăm mai întîi fluxiunea. În cele produse din altă cauză trebuie să înlăturăm mai întîi acea cauză și apoi să ne comportăm în mod just — εὐτεπερίζειν” ³.

În acest fragment se găsește formulată teoria înlăturării efectelor prin anihilarea cauzelor sau, cu alte cuvinte, teoria terapiei etiologice, dezi-
deratul κατ' ἐξοχήν al medicinei tuturor timpurilor. Principiul îndepărtării cauzelor în scopul suprimării consecințelor — *sublata causa, tollitur effectus* — își găsește aplicarea și în afara medicinei, în cadrul general al științei.

¹ CMG I, 1 ; 11, 10—13 (Heiberg) *Despre arta medicală*. Nu există întîmplare (τύχη, noroc) în practica medicală, ci numai abilitate și competență : εὐτεχνία. Medicul incompetent — ἀτεχνός — nu poate îngriji în bune condiții bolnavul. Aceași concepție în *Despre locurile la om* (Littre VI, p. 342, urm.).

² Socotim că punctele comune celor două scrieri sînt : a) concepția asupra originii naturale a bolilor ; b) concepția despre proveniența pansomatică a spermei ; c) unele date geografice identice, de ex. despre Libia ; d) importanța acordată factorilor de mediu în patologie ; e) folosirea comună a unor termeni, de ex. πρόφασις ; f) idem, folosirea unor expresii ca ὥδε ἔχει. Analogia de la pct. b a fost cercetată de Littre, Wilamowitz și Diller ; cea de la pct. a de Pohlenz și alții.

³ Littre VI, p. 24. Περὶ τέχνης.

Cît este de clară concepția etiologică a medicului hipocratic ne-o dovedește afirmația categorică pe care autorul scrierii *Despre arta medicală* o face în cuvinte demne de o atentă analiză :

„Medicina se manifestă în faptele etiologice ca și în cele prognostice, și se va manifesta ca atare, avînd o existență permanentă”¹.

Această afirmație se adaugă ca o încercare de definiție a disciplinei medicale, alături de alte definiții pe care le găsim în scrierile *CH*, de pildă în scrierea *Despre medicina veche* sau în scrierile chirurgicale. Observăm că în locul citat mai sus autorul acestei lucrări cu caracter sofistic se referă numai la etiologie și prognostic, nu și la diagnostic, care, după unii cercetători, este slab reprezentat în *CH*. Ceea ce ne interesează în special este faptul că în fragmentul de mai sus etiologia constituie o parte integrantă a disciplinei medicale². Trebuie să adaug că în același capitol din care face parte locul citat (cap. 6 al scrierii π. τέχνη:) întîlnim o distincție interesantă între remediile naturale și cele preparate de medic sau farmacist. Cele dintîi τὰ θεράπεια „cresc” în mod natural; celelalte sînt „făcute” de om, τὰ φάρμακα.

Ar fi de bună seamă greșit să considerăm că teoria etiologică face în mod constant parte din medicina hipocratică și că ea se găsește ca atare în toată colecția respectivă. Dimpotrivă, locurile citate de noi prezintă semnificația unei pure exemplificări pentru anumite scrieri și uneori pentru anumite capitole ale unei scrieri. Însuși autorul scrierii *Despre locuri la om* se dovedește circumspect atunci cînd declară că medicinii nu îi sînt proprii teoriile permanente. Disciplina medicală, spune dînsul, nu poate fi asemănată cu meșteșugul simplu al scrisului, pe care îl poate deprinde oricine cunoaște literele. Un același simptom poate proveni din cauze deosebite și ca atare explicația etiologică nu poate avea caracter uniform. Aceasta înseamnă că medicul trebuie să aibă în vedere varietatea cauzelor care produc bolile, pe care trebuie să le trateze în funcție de cauza respectivă : τὰ νοσήματα ἀπ’ ἀρχῆς; ἰσθαι³. Căci, adaugă dînsul : „O teorie definitivă nu poate exista”, afirmație care cuprinde un adevăr fundamental demn de subliniat⁴. Cercetarea etiologică medicală trebuie să țină seama de această aporie practică. Deși scrierea *Despre locuri la om* se prezintă inegală ca redactare și cuprinde o teorie patogenetică aproape naivă, ea poate contribui la definirea generală a doctrinei medicale hipocratice.

Spre a înțelege și mai bine poziția raționalist-științifică a medicului din școala hipocratică, este indicat să analizăm pe scurt o scriere care deși face parte din *CH* elementele metafizic-religioase se îmbină cu superstiția și fideismul. Este vorba de scrierea *Despre regim*. Autorul, fără îndoială un

¹ CMG I, 1; 13, 4 — 5 : ἡ δὲ ἱητρικὴ καὶ ἐν τοῖσι δια τι καὶ ἐν τοῖσι προνοούμενοισι φαίνεται τε καὶ φανεῖται ἀλλ’ οὐδ’ ἄν ἔχουσα.

² Termenii grecești prin care se exprimă ideea de cauză în *CH* sînt : αἰτία, πρόφασις, δια τί, ἀρχή și φύσις. Pentru φύσις cu înțelesul de cauză, vezi CMG I, 1; 74, 17 : οὐδὲν ἀνευ φύσιος γίγνεται, nimic nu se produce fără o cauză naturală.

³ Interpretăm în sens etiologic ἀπ’ ἀρχῆς, iar nu : „de la începutul bolii”, deoarece corespunde sensului releșit din context.

⁴ Littre VI, p. 330 : ἀδύνατον καθ’ ἑστένην σοφισμα γένεσθαι. Aceași concepție este reluată mai departe în cap. 42. Vezi și Celsus *CML* I, 1; 27, 21 — 22 : „Vix ulla perpetua praecepta medicinalis ars recepit”.

medic, profesează o seamă de concepții împrumutate de la sofisti, pe care le exprimă adeseori în chip obscur. Ceea ce ne interesează în primul rînd este faptul că această scriere cuprinde o explicație religioasă a fenomenelor patologice. Zeii sînt priviți aici cu aceeași condescendență ca și în epos; lor li se datorește tot ceea ce este permanent în natură, pe cînd oamenii nu sînt capabili decît de realizări trecătoare, întrunite la un loc în cunoscuta lege sau datină, νόμος. Din punct de vedere etic, numai zeii sînt capabili de acțiuni juste:

„Ceea ce oamenii au hotărît nu rămîne mereu la fel, fie că este drept, fie că e nedrept; dar ce au hotărît zeii este drept pentru totdeauna”¹.

Concepția mitic-religioasă despre dependența omului și despre limitarea voinței lui este aceea veche cuprinsă în istoria credinței grecilor, de pildă credința religioasă pe care o întîlnim la tragicii greci. Nu lipsește din această scriere a *CH* nici ideea destinului μοῖρα, așa cum rezultă din fragmentul pe care îl cităm mai departe:

„Ceea ce ei fac, nu știu; iar ceea ce nu fac, par să știe. Ceea ce văd, nu știu, căci pentru ei totul se împlinește în mod egal prin necesitatea divină. Și pentru cei ce merg încoace și pentru cei ce merg încolo, amestecîndu-se laolaltă, totul se împlinește prin destinul fatal”².

Necesitatea divină, ἡ θεῖν ἀνάγκη, și soarta „fatală”, ἡ πεπωμένη μοῖρη, sînt deci pentru autorul scrierii *Despre regim* factorii hotărîtori ai acțiunilor omenesti. Constatăm în primul rînd că autorul acestei scrieri cu conținut eterogen și adeseori confuz se găsește din punct de vedere al concepției generale despre lume la o mare distanță de autorul hipocratic al scrierii *Despre aer, ape și locuri*. Vederile sale sînt conformiste, religioase; ele ne ajută să subliniem prin contrast valoarea poziției raționaliste a hipocraticilor.

Scrierea *Despre regim* este inegală și vădește influența mai multor concepții, inclusiv hipocratice. Redăm mai departe un fragment în care vîm recunoaște teoria bine cunoscută asupra naturii omului, aflată în scrierea *Despre vechia medicină*:

„Afirm că cel ce are de gînd să scrie cum se cuvine despre regim trebuie să cunoască mai întîi în întregime natura omului și să o priceapă γινῶναι καὶ διαγινῶναι; să cunoască din ce este compusă ea la origine și să priceapă care sînt părțile predominante”³.

Cerința însușirii naturii omului corespunde practic cu însușirea anatomo-fiziologiei lui, care condiționează propedeutica medicală. Ceea ce trebuie să reținem însă din scurta prezentare a scrierii *Despre regim*, respectiv din cele trei locuri citate, este faptul că autorul ignoră explicația etiologică a bolilor, singura valabilă în medicina științifică și în forma pe

¹ Littré VI, p. 476.

² *Ibidem*, p. 478. Scrierea *Despre regim* cuprinde patru părți cu aspect și conținut eterogen, recunoscînd înrîuriri presocratice — Heraclit, Empedocle, Anaxagoras — precum și înrîuriri orientale. Scrierea conține și fapte pozitive, de pildă considerațiile asupra factorilor de mediu în legătura lor cu regimul bolnavului, concepția despre sănătate ca produs al regimului alimentar și al exercițiilor fizice, considerațiile asupra *crasei* (admite numai două umori). Cea mai valoroasă parte a scrierii este partea întîi. O discuție fundamentală asupra înrîuririlor presocratice asupra scrierii se găsește la Zeller, *Philosophie d. Griechen* ^o 1, 2, p. 870—875.

³ Littré VI, p. 468.

care am cercetat-o în scrierile *Despre boala sfântă* și *Despre aer, ape și locuri*. Am stabilit pînă acum că problema etiologică în *CH* se află în strînsă legătură cu problema poziției pe care medicii hipocratici sau din afara școlii din Cos o au față de religie. De aceea este necesar să analizăm în cîteva cuvinte chestiunea raportului dintre Hipocrate și religia greacă, cu atît mai mult cu cît archegetul medicinei științifice a fost învinuit de ateism de către Aristotel ¹. Atitudinea medicului grec din școala lui Hipocrate în ce privește religia poate fi caracterizată drept obiectiv-științifică; mai concret Hipocrate afirmă în mod categoric cauzalitatea naturală, fără ca prin acest fapt să micșoreze autoritatea oficială a religiei grecești. Personalitatea lui Hipocrate nu poate fi comparată cu aceea a filozofului Xenofan și nici cu aceea a lui Protagoras în ce privește credința; medicul grec nu este un ateu, deși în mod deschis el nu-și mai afirmă încrederea nestrămutată în atotputernicia zeilor. Am putea spune că el privește în mod conformist, *aequo animo* existența zeilor, pe care nu o utilizează însă în domeniul disciplinei medicale, pentru că asemenea lui Laplace nu are nevoie de această ipoteză. Diller e de părere că hipocraticii elimină din cadrul medicinei divinitatea ca pricină spontană a fenomenelor, dar o recunosc totuși în cadrul general valabil al principiului cauzalității, deoarece tot ce se petrece poate fi considerat ca divin ². Această interpretare modernizantă, de tip spinozian, a poziției hipocratice față de religie nu ni se pare potrivită, deoarece nicăieri în scrierile *CH* nu găsim o accepție teistă a naturii. La hipocratici, putem vorbi mai degrabă de o formulă *deus et natura* decît de una spinoziană *deus sive natura*.

Cercetarea asupra cauzelor în *CH* nu se limitează desigur la planul doctrinar teoretic, ci își găsește aplicație consecventă în cadrul faptelor patologice sau al materiei medicale hipocratice. Acest fapt apare limpede mai ales în scrierile chirurgicale. Toate manevrele chirurgicale țin bunăoară seama de condițiile etiologice, care au generat afecțiunea și se orientează ca atare. Care este pricina tumefacției și a durerii în fracturi, cum și cînd se vor aplica atelele ținînd seama de aceste simptome, iată doar un exemplu de înlănțuire cauzală logică a faptelor, extras din scrierea *Despre fracturi* ³. Un alt exemplu. În fractura oaselor capului, cu cît fragmentele sînt mai numeroase, cu atît extragerea lor este mai ușoară. Totuși, din cauza prezenței meningelor, respectiv a pericolului de infecție, extragerea acestor fragmente nu este indicată și nici trepanația; fragmentele osoase trebuie lăsate să se elimine spontan ⁴. Iată cum atitudinea obiectiv-științifică face pe medicul desprins din empirism și mit să considere în mod rațional — și după caz — esența fenomenelor patologice. În acest mod ia naștere știința medicală greacă și nu altul e mecanismul genetic al adevărului științific în general.

În afara considerațiilor etiologice în legătură cu terapeutica, mai aflăm la Hipocrate și observații în legătură cu etiologia propriu-zisă a

¹ Ipoteza a fost reluată la începutul sec. XV de Gundling din Halle, care a publicat o lucrare cu titlul *Hippocrates ἄθεος*.

² Diller, *Wanderarzt und Aitiologe*, Berlin, 1934, p. 54.

³ Littré III, p. 439.

⁴ *Ibidem*, p. 249 (*Despre plăgile capului*).

bolilor. Acesta e cazul scrierii *Despre vechea medicină*, în legătură cu ivirea „fluxiunii”, precum și al scrierii *Despre aer, ape și locuri*, de pildă, în exemplul bolii numite *scitice*¹. Desigur că nu întotdeauna în *CH* putem vorbi despre o discuție pură din categoria cauzalității; mai adeseori întâlnim raportul simplu de condiționare consecutivă a faptelor, adică fapte medicale considerate din punct de vedere determinist. Dar atît aspectul determinist al faptelor, cît și cel subsumat, cauzalist, dovedesc existența în scrierile hipocratice a cercetării etiologice. Din acest punct de vedere, medicina hipocratică este o știință prin cauze (*scire per causas*), în sensul postulatului aristotelic, formulat din nou de către Bacon.

Vom analiza acum un element aflat în legătură strînsă cu problema determinist-cauzală la Hipocrate, și anume problema analogiei. Analogia este o formă de raționament care trage concluzii noi pe baza asemănării parțiale a două obiecte. Alături de deducție și inducție, forma de raționament numită analogie stabilește noi legături de la particular la particular și pregătește astfel dezvoltarea ipotezei, adică a științei însăși. Cu alte cuvinte analogia înlesnește explicația cauzală, pe care o precede adeseori. Analogia trebuie deosebită de simpla alăturare a obiectelor în vederea stabilirii asemănărilor și deosebirilor, adică de comparație, care este o operație simplă, primitivă, dezvoltată după anumite reguli. Se știe că eposul — cu deosebire *Iliada* — abundă în comparații, care dau un deosebit farmec stilului homeric. Cînd, în *Iliada*, se compară în cîteva hexametre celebre soarta neamului omenesc cu aceea a frunzelor (II, 146—149), sau cînd în *Odiseea* se aseamănă poziția omului cu înfățișarea zilei (XVIII, 136—137), aceasta înseamnă o simplă confruntare a două elemente, fără vreo legătură cu cauzalitatea. Cînd însă autorul scrierii *Despre vechea medicină*, vrînd să definească fenomenul absorbției, consideră în mod paralel organele cavitate ale corpului omenesc și ventuzele medicinale stabilind unele concluzii, aceasta înseamnă a face uz de analogie². „Ventuzele — spune autorul — sînt largi, apoi strîmte și au fost construite spre a face să iasă sucul din mușchi”. La fel sînt construite și unele organe ale corpului nostru. Care dintre acestea, se întreabă autorul, va îndeplini funcția de ventuze naturale? Organele late și scobite, cele rotunde și dense sau cele care se strîmtează către una din extremități? Desigur că numai acestea din urmă seamănă cu ventuzele și din această cauză ele pot absorbi lichidele; așa este bunăoară gura omului. Mai departe, constatarea este utilizată pentru a stabili un fel de clasificare funcțională bazată pe absorbție, organele, de pildă splina și plămîinii, deosebindu-se din acest punct de vedere. Nu o dată găsim în *CH* asemenea operații delimitative sau clasificării, care în afară de valoarea lor științifică, prezintă un caracter teoretic înaintat. Este vorba de ipoteze demne de întregul nostru interes, așa cum aflăm și mai departe în cap. 8 al aceleiași scrieri, unde se stabilește o analogie între alimentația omului

¹ CMG I, 1; 49, 22 urm.

² *Ibidem*, 53, 8 urm. Ventuze, în grecește, *συχίζι*; în latinește *cucurbitulae*.

sănătos și al celui bolnav¹. Analogii tipice găsim și în scrierea *Despre aer, ape și locuri*, unde se discută de exemplu condițiile meteorologice ale orașelor în legătură cu topografia și patologia locală. În cap. 4 se pun în contrast, din punct de vedere climatologic, „orașele așezate spre vânturile reci”, cu acelea așezate „înspre vânturile calde”. Un alt exemplu de analogie fizică îl întâlnim în cap. 8, care cuprinde relativă experiență a vasului în care îngheață apa, și în care se dă o explicație etiologică asupra trecerii lichidului dintr-o stare fizică în alta. Explicația este de bună seamă simplistă, deoarece se bazează pe „separarea prin acțiunea razelor solare a părții celei mai fine de partea cea mai densă a apei”. Uneori este mai greu să stabilim ceea ce este considerație etiologică în *CH* și ceea ce este analogie premergătoare ipotezei. Metoda analogiei se găsește adeseori în literatura greacă, de pildă la istorici, în filozofie, în literatura dramatică. Herodot compară destul de ingenios Nilul cunoscut cu Istrul necunoscut, trăgând concluzii analogice asupra celui de al doilea fluviu².

Un interesant exemplu de analogie folosită în *CH* îl găsim în scrierea hipocratică *Legea*³. Aici autorul apropie analogic însușirea disciplinei medicale de cultura plantelor, trăgând concluzii de la necunoscut la cunoscut. Există, ne spune autorul, o dispoziție naturală pentru învățarea disciplinei medicale, așa cum există un teren favorabil pentru cultivarea pământului. Preceptele învățătorilor τὰ δόγματα sînt ca semințele; ele dau roade în mințile elevilor, ca și semințele, care sînt sădite în pământ⁴. În scrierea *Despre regim* se folosește de asemenea metoda analogiei; muzica și meșteșugul preparării bucatelor urmăresc de fapt același obiectiv, contopirea elementelor dispartate și eliminarea uniformității. Într-una se lucrează cu sunetele diverse, în cealaltă cu felurile bucate. Cauza acestei atitudini este buna stare, satisfacția omenească. „Într-adevăr, dacă totul s-ar petrece în mod uniform, plăcerea ar înceta. Schimbările cele mai mari și mai felurite plac cel mai mult”⁵. Aici analogia implică și etiologia.

Am căutat să analizăm pe baza cîtorva exemple modul cum este folosită metoda analogiei în *CH*, ținînd seama că aceasta nu constituie decît un aspect al problemei etiologice și o latură a cercetării asupra dezvoltării științelor medicale. Împreună cu cercetarea asupra cauzalității pure, categoriale, în medicina hipocratică, studiul analogiei în *CH* ne lămurește mai clar și mai sistematic aspectele noi ale medicinei hipocratice. Aceste aspecte metodice, științifice, ni se înfățișează ca rezultatul original, propriu teoriei medicale a școlii hipocratice. Ne rămîne să cercetăm dacă, alături de izvoarele proprii ale concepției etiologice aflate în însăși obiectul medicinei, aceasta datorează sau nu ceva înriuririi filozofiei atomiste.

Democrit domină ca și Socrate întreaga filozofie greacă a epocii, influențînd adînc cultura respectivă. În acest sens cităm pe Tucidide, a

¹ CMG I, 1; 40, 24 urm.

² Diller, *op. cit.*, acordă o mare importanță folosirii analogiei de către hipocratici; după acest autor scrierea aristotelică π. ζῶων γενέσεως a fost influențată din acest punct de vedere de literatura hipocratică.

³ CMG, I, 1; 8.

⁴ *Ibidem*, 8, 2 — 3: τὰ δόγματα τῶν διδασκόντων ὁκοῖον τὰ σπέρματα.

⁵ Littre VI, p. 490 seq.: αἱ πλεῖσται μεταβολαὶ καὶ πολυειδέστατα μάλιστα τέρπουσιν.

cărui măiestrie psihologică și atitudine obiectiv-materialistă nu sînt străine de influența atomistă¹. În comparație cu Herodot, plămuitorul de basme; opera istoricului războiului peloponesiac reprezintă o etapă avansată din punct de vedere al explicației filozofice și al concepției istoric-științifice.

În ce privește problema raportului dintre filozofia atomistă și medicina hipocratică, ea trebuie privită critic din două puncte de vedere: al tradiției istorice și al interpretării textelor. Pe planul istoric nu putem depăși însă constatările vechi ale lui Zeller, sprijinite pe izvoarele literare, asupra legăturii ipotetice dintre Hipocrate și Democrit². Trebuie să admitem conjectural un contact de ordin cultural între acești doi mari exponenți ai culturii grecești; posibil în însăși colonia teică Abdera. Acest contact se poate susține pe baza biografiei tîrziu întocmită numită *Vita Sorani*³ și pe baza relatărilor lui Diogene Laerțiu (IX, 41), care folosește de asemenea surse anterioare.

Și de data aceasta trebuie să ne îndreptăm efortul către studii interpretativ al textului, adică al materialului pe care ni-l oferă pe de o parte scrierile aflate în *CH*, pe de altă parte fragmentele democritice. Vom putea stabili astfel unele corespondențe a căror valoare urmează să fie verificată. Este însă semnificativ faptul că în toată colecția hipocratică nu se amintește numele lui Democrit.

Ne vom referi în primul rînd la concepția generală, filozofică, a lui Democrit. Ca și autorul hipocratic al scrierii *Despre vechea medicină*, și mai ales al scrierii *Despre arta medicală*, filozoful atomist privește rolul întîmplării (τύχη) din același punct de vedere obiectiv, materialist:

„Oamenii și-au plămuit o imagine despre întîmplare, drept pretext pentru propria lor neputință. Întîmplarea luptă însă rareori cu înțelepciunea; cel mai adesea mintea ageră ne conduce spre țintă”⁴.

Fragmentul democritic cuprinde aceeași concepție antimetafizică, aceeași tendință de valorificare a rațiunii în viața practică, pe care o aflăm și în scrierile medicale hipocratice. Atitudinea corespunde concepției concrete materialiste și scrupulozității empirice proprie lui Democrit ca și lui Hipocrate. Trebuie să arătăm că concepția cauzală atomistă nu include numai intervenția „întîmplării”, dar într-o bună măsură și teleologismul aristotelic⁵. Democrit este promotorul cauzalității conceptuale, descoperitorul categoriei de cauză, dar nu este un finalist, un filosof determinist al „entelechiilor”, fapt care se constată din rolul pozitiv, momentan, pe care îl acordă „cauzelor” în producerea fenomenelor. Și din acest punct de vedere, al aspectului problemei cauzalității, Hipocrate și Democrit manifestă aceeași concepție filozofică. La Democrit „necesitatea”, ἀνάγκη, prezintă o accepție cauzală aproape echivalentă cu αἰτία și πρόφασις ale hipocraticilor.

¹ Tucidide a fost înfruntat și de Hipocrate în ceea ce privește metoda, cit și vocabularul. De asemenea în considerațiile sale etiologice se simte înfrîngerea medicului hipocratic. Vezi C. Balmuș, *Tucidide*, București, 1956, p. 56, 57.

² Zeller, *Philosophie der Griechen* I, 2^a, p. 1051, urm. nota.

³ Edelstein s.v. *Hippocrates*, R.E. Supplbd. VI, 1935. Toate cele patru biografii (*Vitae*) cuprind material legendar elaborat în sec. III și II î.e.n.

⁴ *FV* 5. 68 B. 119. Vezi și 68 B 176: τύχη... ἀβέλαιος.

⁵ W. Windelband, *Die Lehren vom Zufall*, Berlin, 1870, p. 56 urm.

Cercetarea cauzelor se găsește dar la Democrit într-un sens pur filozofic și logic. Se știe că Democrit a scris mai multe lucrări în scopul cercetării cauzelor, pierdute astăzi. De aceea nu mai putem cunoaște în ce măsură aceste lucrări au exercitat o înrîurire asupra scrierilor hipocratice. Convingerea noastră este că mărturisirea cuprinsă în fragmentul cunoscut A 118 Diels, după care Democrit ar fi preferat să descopere o singură explicație causală în schimbul tronului Persiei, exprimă simbolic adevărul. Este cert că filozoful atomist a manifestat o vie înclinare spre cercetarea cauzelor fenomenelor din natură; din nefericire însă cercetarea interpretativă a materialului rămas de la el nu ne ajută prea mult în această problemă, și mai ales în stabilirea unei comparații cu materialul hipocratic. Un fapt conjectural se poate stabili în legătură cu o scriere a lui Democrit al cărei titlu ni s-a păstrat la Diogene Laerțiu : Περὶ ἀκαιρίων καὶ καιρίων (αἰτίαι) (Despre cauzele (fenomenelor) neoportune și oportune). În legătură cu această scriere a lui Democrit, a cărei pierdere este regretabilă, putem admite că discuția despre „oportunitatea” acțiunilor medicale (*kairos* sau momentul potrivit) pe care o întâlnim în scrierile hipocratice nu poate fi străină de înrîurirea atomistă¹. Καρὸς hipocratic constituie după noi un element de doctrină medicală care recunoaște înrîurirea lui Democrit, poate chiar a scrierii citate mai sus; adăugăm că în lipsa unor date complete trebuie să ne menținem la planul conjectural în ce privește înrîurirea exercitată de atomism asupra literaturii hipocratice. Trebuie să mai arătăm că Democrit a scris lucrări cu subiect medical; este de presupus că asemenea lui Empedocle a practicat chiar medicina. Fragmentul 234 Diels face parte din puținele rămase de la Democrit, în care găsim aluzii la probleme de ordin medical:

„Oamenii cer în rugăciunile lor sănătate de la zei și nu știu că posedă această însușire în ei înșiși; prin lipsa de cumpătare ei lucrează împotriva și prin poftele lor devin trădători ai propriei sănătăți”.

Aici găsim concepția despre importanța păstrării sănătății prin mijloace care țin de dietă (în sens larg hipocratic), cu alte cuvinte concepția despre igienă, știință fundată de Hipocrate. Dar în general nu putem afirma în mod categoric, nici pe baza interpretativă a textului, dacă și în ce măsură preocuparea etiologică se resimte de înrîurirea causalismului democritic. După părerea noastră, nu este exclusă nici înrîurirea inversă — din punct de vedere etiologic — a medicinei hipocratice asupra filozofiei atomiste.

În concluzie, preocuparea etiologică în *CH* — deși inegală în diferitele scrieri — poate fi afirmată cu toată îndreptățirea, atât pe plan teoretic, cât și practic medical. Această preocupare se întâlnește în literatura colecției fie sub forma logică a categoriei de cauză, fie sub aceea a analogiei, care, fără a constitui încă o preocupare strict etiologică, precede apariția conceptului de cauză. Asupra filiației cercetării etiologice în *CH* nu se pot stabili însă concluzii ferme, din lipsa izvoarelor documentare. Putem formula numai cu titlul conjectural că Democrit, autenticul descoperitor al conceptului de cauză, a exercitat o înrîurire asupra etiologiei în medi-

¹ Despre locurile la om: Littré IV, p. 147—151.

cină ; nu mai puțin vom admite că materia medicală a putut oferi filozofiei atomiste puncte de sprijin pentru delimitarea cercetării asupra cauzelor. Problema cauzalității în *CH* trebuie în sfârșit considerată în strînsă legătură cu aceea despre *physis* sau natura fenomenelor patologice ; în această ipostază, etiologia în *CH* recunoaște — după noi — originea doctrinară hipocratică. După un cercetător al filozofiei grecești „etiologia este esența medicinei hipocratice”¹. Față de cele expuse mai înainte, această afirmație apare cît se poate de justă și ne ajută să cunoaștem un capitol important nu numai al științei medicale, dar și al filozofiei grecești.

ЭТИОЛОГИЯ В CORPUS HIPPOCRATICUM

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Автор изучает аспекты и происхождение этиологического вопроса в главных произведениях гиппократова сборника. Вслед за кратким анализом развития идеи причинности в досократовой философии, автор выявляет значение взглядов Гиппократ в отношении естественного происхождения болезней. Этот взгляд является элементом прогресса в философском вопросе причинности и в то же время представляет собой культурное явление, не оставшееся без последствий для греческой науки и философии.

Отношение к метафизическим факторам в патологии, констатируемое в некоторых произведениях сборника, соответственно отношение к религии, также анализируется на основании текстов, в частности *De morbo sacro*.

Учет технико-медицинской сущности произведений наряду с чисто филологическим исследованием или, иначе говоря, сотрудничество медика с филологом способно дать наилучшие результаты. Тщательное разграничение этиологических воззрений в *Corpus*, так же как и в отделе, относящемся к *physis*, представляет именно такой положительный экзегетический характер. В этом смысле автор осторожно формулирует некоторые выводы в отношении вопроса подлинности.

Часть труда посвящена исследованию спорного вопроса отношения между Демокритом и гиппократом. Вопрос влияния атомистической этиологии на Гиппократову медицину остается в рамках конъектуры. Нельзя пренебрегать и обратным влиянием, как это можно предположить на основании гипотезы, согласно которой источник этиологического воззрения, отраженного в *Corpus*, необходимо искать в самой практической сущности медицинского учения.

¹ W. Nestle, *Hippocratica*, in *Hermes*, LXXIII, 1938, p. 1 urm.

L'ETIOLOGIE DANS LE *CORPUS HIPPOCRATICUM*

RÉSUMÉ

L'auteur étudie les aspects et l'origine du problème étiologique dans les principaux écrits de la collection hippocratique. Après avoir brièvement analysé la genèse du concept de cause dans la philosophie présocratique, il met en évidence l'importance de la conception d'Hippocrate sur l'origine naturelle des maladies. Cette conception représente un élément de progrès dans l'ensemble du problème philosophique de la causalité, aussi bien qu'un fait de culture qui n'est pas demeuré sans conséquences pour la science et la philosophie grecques. L'auteur analyse également, en résumé et en s'appuyant sur certains textes de la collection, y compris l'indispensable traité *Sur le mal sacré*, l'attitude d'Hippocrate envers les facteurs métaphysiques en pathologie, respectivement envers la religion.

Le fait de considérer, à côté de la recherche purement philologique, le fonds technico-médical de ces écrits — donc, la coopération du médecin avec le philologue — est susceptible de donner des résultats féconds; la délimitation minutieuse de la conception étiologique, dans le *Corpus*, ainsi que celle de *physis*, présentent justement ce caractère exégétique positif. En ce sens, l'auteur formule prudemment certaines conclusions sur le problème même de l'authenticité des textes étudiés.

Une partie de l'étude est consacrée au rapport discutable entre Démocrite et Hippocrate. Il ne faut pourtant pas dépasser les limites de la conjecture, en ce qui concerne l'influence exercée par l'étiologie atomiste sur la médecine hippocratique. L'influence inverse n'est pas, elle non plus, exclue. En même temps on peut admettre — mais c'est toujours à titre hypothétique — que la source de la conception étiologique reflétée dans le *Corpus* peut être cherchée dans le caractère pratique de la discipline médicale même.
